

մանաւ: Անով՝ որ բացարձակ իշխանութիւնն ընդունի: — Ահա՛ ճոս էր առիթն, որ Հայոց փափաքը մարմին զգնուէ: Ի վերայ այս ամենայնի առ պատահեցաւ, որ Հայերը՝ եպիսկոպոսութեան վերականգնումը չընդունեցան. — վասն զի գիտի՜ր որ անոր համար ուղուեցաւ՝ ընդունուելի չհամարեցան: Հայերն՝ իրենք զիրենք պիտի ուրանային: Պիտի ուրանային ազատութեան պատերազմին մէջ՝ Հունգարացոց համար ինկած զաւգններնուն թափած արեան սրբութիւնը. — պիտի ուրանային՝ իրենց բոլոր անցեալը — պիտի ուրանային՝ հունգարական ազգին հետ ունեցած եղբայրակցութիւնը՝ եթէ բացարձակ իշխանութեան առաջարկութիւններն ընդունած ըլլային: — Որ ազգն որ ասանկ զօրաւոր անշնորհաբոցութիւն կը ցուցնէ, անոր վրայ չի կրնար յանցանք դրուիլ, որ մասնական ազգայնութեան միտութիւններ ունի. — եւ թէ՛ միայն առթիւն կը սպասէ, որ աս փափաքին կենդանութիւն տայ:

Աս համահարական ժամանակին վարդութիւնն՝ իրօք ճանչցաւ ազգայնոց՝ տէրութեան ունեցած միտութիւնն ու լաւազգածութիւնն, որովհետեւ 1868ին, խօ. յօդուածին ձեռք մեկալ ինքնակոչ հունգարական եկեղեցիները՝ տէրութեան կրօն ճանչցած ատենը, ինչուից հայ կաթողիկէ եկեղեցին ալ օրինաց յօգուածին մէջ առաւ: Ուստի Հայոց տարուեցաւ իրաւունք, որ ինքնակոչ վերին կառավարութեան ներքեւ միասնաւ ու պահէն անախատ իրենց եկեղեցական իրաւունքներն ու անկախութիւնը:

Զի կրնար իրենց զլացուիլ եպիսկոպոսութեան վերանորոգութիւնը՝ հունգարական տեսակետէն ալ: Որովհետեւ եւ ոչ մտքէ անցընելու բան է, որ այս արեւելեան ազգին մէկ պզտիկ բեկորը, որուն ազգասիրութիւնն եւ հունգարական ազգին ունեցած սերը 168 տարիէ ի վեր՝ առանց եպիսկոպոսի ալ չլքուցեցաւ ու չուաղեցաւ. — հայածէս եպիսկոպոսութեան վերականգնումը, կարենայ զատել հունգարական ընկերակցութիւնէն:

Ազգայնութեան եւ ծէսի գաղափարը՝ մէկ չէ. — բայց երկուքն ալ կրնայ կենալ, մէկը մէկային քով: Հայութիւնը՝ դեռ այսօր ալ բարեպաշտութեան կը ինձամ, կը գործածէ իր արարողութեանց աւանդութիւնը — իրեն նախնիներէն ժառանգած ծիսական արարողութիւնները. բայց շատոնց միացած է հունգարական ազգին հետ: — Երարողութիւնը կը նշանակէ, միայն մէկ ճշմարիտ Աստուծոյն, ինչ-

պիտի կերպով եղած երկրպագութիւնը. եւ ամենեւին ազգեցեութիւն չունի ազգասիրութեան վրայ:

Աս՝ երկայն ժամանակէ ի վեր յերկունս եղած խզիբը — աս՝ օրէնքով ապահովուած հասարակաց իրաւունքը — աս՝ հասարակութեան հիման վրայ դրուած փափաքը՝ իր նպատակաւոր լուծումը կը սպասէ, արգարտութեան նշանին մէջ ծնած տէրութեան աւագածողովէն: Բ.

ԼԵՂՈՒԹՅԱՆ ՆԱԿԱՆ

ՀԻՐԻՐԾՆՆ ԵՒ ԻՐ ՆՈՐ “ՀԱՅԿԱՅՆԵՐ”

Մեծանուն լեզուախոյր Հ. Հիւրշմանն ծնողիս Ստրասբուրգի բանասիրաց Ժողովոյն առջեւ լեզուագիտական հանգիստաւոր գրութիւն մը հանեց՝ իբրեւ “Հայաստան” (Armenia) երկասիրութեան մասն:՝ որով հայերէն կամ հայ մասնաւոր գրութեան մէջ գործածուած քանի մը բառերը քննութեան կ’առնուէ՝ անոնց ծագումը փնտռելով:

Այս անուններն են՝

1. Ուրբ, որուն ծագումը շատ հեռունքէն դանելու ջանալէն ետեւ՝ յայն կը յանձնի թէ բառի նախնական նշանակութիւնը կրնայ ի բնէ եղած ըլլալ Դիւնիլ: — զոր ինքն իսկ տարակուսական կը համարի:

2. Ընի. այլեւայլ դիտոնց ենթագրութիւնները յառաջ բերելով՝ չի գտներ որ չի բառը կարելի ըլլայ ցուցնել հայերէն օտար ուրիշ լեզուէ կրօնաւ:

3. Սլուդ. “Հուն” նշանակութեամբ: Հայկազեան բառաբերքն, որմէ Հիւրշմանն ալ, երկու յետին գարնոց պատմագիրներէ գործածուած բառ յառաջ կը բերէ. բայց նոյն սլուդ բառն իւր նուազական -իւդ-ով ձեւովը, (թէ դեռ նշանակութեան տարբերութիւններ կ’ունենայ)՝

4. Դեմ-իւ-իւ- համայնեցի բառ մը (domesticus) բիւզանդեան (ծրմէստոս) յունարէնի միջոցաւ քառի մը հայազգի միջինդարեան պատմագրաց անցած. որոնց գրչին ռուկ պէսպէս աղաւաղ ձեւեր տուած է միտաւ: Բայց այնչափ խանգարեալ ձեւերուն մէջէն, կ’ընէ բանասիրը, ու փիկ ու (որ այս բառին հետ անանջաւ կապուած պիտի մնէ է) չի կրնար երբեք արդարանալ՝ ոչ հայերէն լեզուին օրինօքն եւ ոչ հայերէն տառերու փոխանակութեամբ, որ բնաւ չի ներքի:

Այս կը յիշեցնէ ժամանակէ մ’ի վեր հայերէն գրողներուն զատի տեղ լինի փոխանցելու

1. Straßburger Festschrift zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner. Herausgegeben von der phil. Facultät der Kaiser Wilhelms-Universität. — H. Hübschmann; Armenia, Straßburg 1901. 80 p. 68—79.

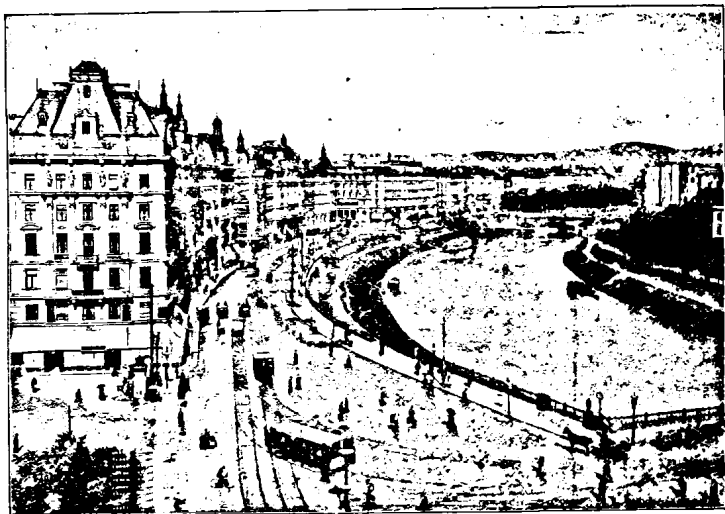
• Տես եւ Հ. Անր. Տէրմիշեան Armenia, Ը. (գերմաներէն) Վիեննա, 1877:

ճեպը. որ շատ տեղ կը մեղանշէ հայ ուղղադրութեան հիմնական կանոնաց զէմ: Այստեղ որ ստոր վրայ առանձին ծառայի:

Ե. Նախնաւ. Անուն մը՝ որ բաւական ժամանակ ազգային նոր պատմաբանաց, բանասիրաց, հնախօսից եւն գլուխ բարձր բունած է պարծանօք իբրեւ ի ցոյց անուրանալի բարձր հնութեան ազգիս եւ լեզուիս: Նոյն տեղէ քիցը ի շատէ բունած է կ'երեւայ նաեւ գիտնական լեզուախոյզն Մուրադ, որուն հետ այստեղ ապարեղ կ'իջէ գործոյս հեղինակին Հիւրյանն: — Հիշած է բառ մ'ըստ կամ ծանօթուել, ձեւէն հանել՝ որպէսզի մեր ուղածին հասնելու փաստ մ'ըլլայ: Այսպէս Նախնաւ հին տնուր դարձուեր փոխուեր եղեր է այսօր Նախնաւ, այն բարձր հնութենէ իջած է մեզի ծա-

նաց ցուցնել, թէ Հայք իրենցիկ ազգային զոյց մ'ունենին, որ իբր թէ իրեն թառարած ունէր Այրարատ գաւառին Մասիս բարձրաբերդ լեռն՝ եւ պատճառ եղած է Մասիսէն իբր 100 հազարամետր գեղ ի հարաւ-արեւելք (Մուրադ՝ անդ, էջ 62) գտնուող քաղաքին Նախնաւ՝ կոչուելուն: Այս քաղաքը, որ Մոփսիս խորհնացւոյ ընծայուած Աշխարհաբարութեան համաձայն՝ Վասպուրական գաւառին մէջ կ'իյնար, եւ ապա Սիւնեաց նահանգին մաս համարուեցաւ, բոտ հայկական աւանդութեան Նոյն բնակութիւնն եղած է՝ ապաւնին իջնայէն ետքը. եւ այս պատճառաւ ալ Նախնաւ = Նախնաւ տնտեսուած ըլլայ՝, այսինքն՝ առաջին իջեան (անդ էջ 63):

Առաքի երբ Բաղնիկոս (Վասն հնութեանց

Լաւրափն Փր. Յովսէփայ:

նօթ հինգերորդ դարունբառերու ձեւն առած: Ոչր երբեք մեր հնութեան, նախնացմէ մնացած յիշատակաբաններու (գրքերու) մէջ դառած ենք Նախնաւ ձեւն որ այսօր ստորականն բեր ենք: Կամ թէ չի նմանի միւս հնաբաղադրութեան՝ մեր նա-հապետաց գրքերուն՝ նոյնպէս մեր գիտցած ծանօթ գրաբարին կազմութեամբ յարմարացած անուններուն: Սիսյորդի, Պերճ, Բաղրուկ, Հրաշնայ, Յրօնք եւ նմանեաց. իբր թէ Հայք ի սկզբանէ — թերեւս նախաստեղծ մարդէ — անընդհատ մեր գրաբարը կը խօսէին: Այս օրս այսպիսեաց հաւատալու յօ-ծարիլ՝ աննեքելի ագիտութիւն կը ցուցնէ լեզուաց գիտութեան տարրական սկզբունքներուն: Բայց թողունք որ արգարազատ բանասէրը խօսի:

6. «Նախնաւ ՝ Ἀποβατήριον?»

«Փ. Մուրադ իւր «Արարատ եւ Մասիս» (Հայեկեանք 1901) գեղեցիկ գրութեան մէջ ջա-

Հրէից, Ա. 92) Նոյն իջած տեղոյն համար կ'ըսէ. ἀποβατήριον μένοι τὸν τόπον τοῦτον Ἀρμένιοι καλοῦσιν, ἐκεῖ γάρ ἀνασώθεισος τῆς λαράνακος ἔτι νῦν οἱ ἐπιχώριοι τὰ λείψανα ἐπιδεικνύουσι.*

1 Հմմտ. Müller-Simonis. Durch Armenien Kurdistan und Mesopotamien, էջ 43:

2 Այժմ՝ աշխարհայացող տախտակներուն վրայ Նախնաւ եւ Գրքին Պաշտօնս յիշած է քաղաքը՝ Ναξούνα, Բաճաքի եւ Արարատ քաղաքներուն հետ: Նախնաւ անին նուազականն է Սիւնեաց նահանգին Քաշու-նիք գաւառին Նախնաւի գիւղը: (Ստեփ. Օրբել. Բ. էջ 270.)

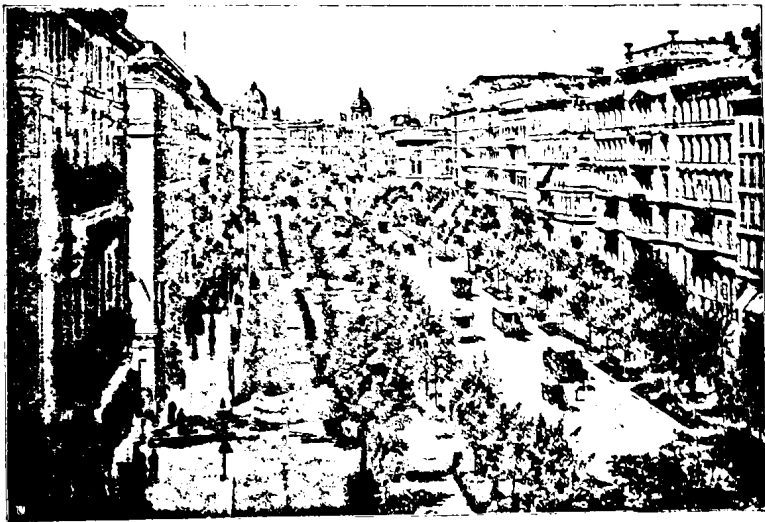
3 Հմմտ. ինքեմալ՝ Ստորագրութիւն հին Հայաստանի, Վեներա. 1822, էջ 219 (— Նախնաւ կամ Նախնաւ եւն.):

4 Այսինքն՝ Նոյն տեղը Հայք այժմ ալ իջեան կը կոչեն. Կասն զի Նոյն իջած նստած տապանին մատարդ-նոր տեղադրի այս օրս ալ կը ցուցնեն: ՆՍՐՈ.

յայտնի է թէ այս խաչերով այն տնտես տա-
գարանութեան հաստատութիւն մը կը տնտեսի
եւ փառքամայն հայկական աւանգութեան հնա-
թեան ապացոյց: Մուրադ այնպէս ճարտարու-
թեամբ հակառակ փաստերը գիտցած է տկար-
ցրեւել որ կարծես թէ իւր կարծիքն ապացուցած
ըլլայ: Բայց երբ՝ գրեթէ ամէն մասնական կէտի
մէջ Մուրադի կողմն ըլլալով հանդերձ՝ ետեւին
մէջ տնոր համակարծիք չեմ կրնար ըլլալ, ունիմ
հետեւեալ պատճառներ:

1. Մուրադանութիւնը, Մուրադի (Նախ-
նաւան) անունն տուած մեկնութիւնն ուղիղ կ'ըլ-
լար, եթէ Նախիվանս կամ Նախիվանս ձեւը Նախ-
նախանն ըլլար: Վասնզի Նախ մակարայն կը Նախանի
առաջին, բարգուծեանց մէջ՝ Նախ եւ յառաջ, ա-

նա կը տեսնեմ՝ ապացուցանելի ալ չեն: Հայերէնի
կանոնաց համաձայն՝ հաւանաբանագոյնն ո՛րեւանէ՝
յառաջ եկած ինչ-անէ՝ Նախի հետ բարգուծելով՝
պէտք էր որ իւր ին զանէր, ինչպէս Նախիւնց են
զանս են: Վասնզի երկու կամ տեղի վանկով
բառերուն է կամ ու սկզբնատառը՝ բարգուծեանց
մէջ ալ չի կորսուիր: Այս կանոնի հանգեղ՝ Մու-
րադի այս բառին ճիշտամբ տուած (այլապէս յար-
մար) մեկնութիւններն ի գործն էին: Դարձեալ՝
Նախիվանս, Նախիվանս, Նախիվանս, Նախիվանս
ձեւերն եւ Նայնպէս Նախիվանս, Նախիվանս ձեւերը
Ժ. զարեմ ազգին մը հրատարակութեանց մէջ կը
գտնուին: (Մուրադ, անդ էջ 103.) Բայց Նախիվան
ժամանակներու համար կ'արժէ Նախիվանս եւ աւելի
ցանցաւ: Նախիվանս ձեւը. այսպէս Ժ. Բրիգանդ

ՆԱԽԻՎԱՆՍԻ ԲՈՒԼՎԱՐԴ:

մենէն առաջ (լատ. prae), զ. օր. Նախ-ախան, Նախ-
աղլայն, Նախ-ախան, Նախ-ախան, Նախ-ախան, Նախ-
ախան, Նախ-ախան, Նախ-ախան, Նախ-ախան են:
(անդ էջ 65—66), իսկ ինչ-անէ (— ինչ-անէ) նշա-
նակութիւնը յայտնի է, էլ, ել, ել + եւ լուս-
բանութեան ըլլալով: Համա. լուս-ան. ուստի հին հայ. Նախիվանս կամ Նախիվանս
պիտիւնը ըլլալով: Նախիվանս, առաջին քնա-
կութիւն, եւ կրնար այսպէս անուանուած ըլլալ՝
Նայն սերնդոց գաղթած ու ճրտած աստի հաստա-
տած բնակութիւններէն զանազանուելու համար:
Բայց հին հայ. Նախիվանս գոյութիւն չունի, այլ
ընդ հակառակին Նախիվանս, Նախիվանս. ըստ Մու-
րադի կարծեաց Նախիվանս ձեւը ժողովրդեան բեր-
նին մէջ աղելով յառաջ եկած է Նախիվանսն
(անդ էջ 63), Սահպան այսպիսի ողմունք հին հայե-
րէնի մէջ տեղ մ'ալ չեն ցուցուած, եւ որչափ որ

էջ 173, զ. Փարսեցի էջ 369, Մ. Խորենացի 77,
129, 219 (միայն էջ 67 Նախիվանս), Մովսէս աշ-
խարհագրութիւն էջ 609 (Նախիվանս), Սերեւոս
(ստեղծ. ա. Մուրադ էջ 103, Նախ Դեանքորուցի
1879ին ապագրութիւնը, էջ 29, 92, 94, 118,
150), Ղեանդ (Դեանքորուցի 1887) էջ 24 (ստ
ձեռագրին) եւ էջ 33 (1857ի Պարսեանս ապ. Նա-
խիվանսն տեղ), Սահպ. Ցարոնցի (Դեանքորուցի
1885) էջ 115, 120, 124 (1859ի Պարսեանս ապ.
Նախիվանսն տեղ), Թովմաս Արծրունի (Դեանք-
որուցի 1885) էջ 78, 92, 105, 128, 195 են,
այնպէս որ ստացն ըսելով՝ Ժ. զարեմ մէջ միայն
Թովմ. կաթողիկոսը (Մուրադ էջ 108) յաճախ
Նախիվանս կը գրէ եւ Մովս. կաթողիկոսացի Գ.

1 Համա. ինչպէս յառաջ եկած ինչ-անէ. ել, ինչ.
2 Նայնպէս ըստ Մովսէսի հրար. 1883, էջ 61.

գրքին մէջ երկու անգամ Նախիվանսի: Տարակոյն չկայ, որ Նախիվանսի եւ մանաւանդ Նախիվանսի յետ- նագոյն մէկ է կամ ընթերցողն, որ պատմագրաց (առ Տասարակներ) ձեռագրերին օրինակողներուն եւ հրատարակիչներուն ձեռքը հին ընթերցողներուն մէջ ալ անցած է: Եթէ անուանո Տագոյնի մէկն է Նախիվանսի, այն առանձն յայտնի է որ չի կրնար նախ- իջաւոր նշանակել, այլ կազմուած ըլլալով է (ան- ծանօթ) Նախիվ — եւ առաջ բառերէ, Նախիվադած է Նախիվ — կամ Նախիվ — մէկն էր, որ թերեւս յա- տուկ անուն մըն էր: Առաջ պիտի նշանակէ Նախիվ- կամ Նախիվ — առաջ. Հմմտ. աղբիւր անունները՝ Անուշան, Արշիվան, Բաբուան (Բաբուան) Զա- րիվան (Զարիվան), Թաւուան, Արիվան, Ըի- րիվան, Արշիվան, Արիվանսի:

2. Անանիանի: Փ. Մարգ. Հ. Ղեւոնդ Ալեշանի եւ Գեղեցիկի (անգլ. էջ 67) մեկնութեանը հա- մաձայն պէտք է ընդգծել, որ հայ հին մանաւա- ճիւրհի մը մեծագոյնը մինչեւ ժ.Ա. կամ ժ.Բ. դար, երբեք չեն ըսեր թէ Մատիսի է Նախի տապա- նին թէ՛նք տեղն, այլ՝ երբ հարկ էր լլայլ տապան- կի կրնայ լլայլ խաղի. կը յիշեն կորստից լեւ- նեքը, բայց Հ. Ղ. Ալեշանի եւ Գեղեցիկի հետ չու- ղելով սա հետեւութիւնը հանել, թէ ամենահին աւանդութեան ծանօթ չէր Մատիսի տապանակի կը եղած ըլլալը, այն Եւֆր. Երզնկացոյն (իր 1250—1326)՝ Արարատեան լեւոյ, բարբարոսին Մատի, որովհետեւ տապանին հանգչելու տեղն եղած է, խորհրդի տապանից կը համարէ՝ Նախիվանսի զոյցին Մատիսի հետ կապուած ըլլալը՝ «հին ժա- մանակներէ առհասարակ ծանցեցաւ իրականու- թիւն մը, կըլիւնը. Ասիկա Եւֆր. Երզնկացոյն վկայութեանը՝ առանց պատճառի, չափէն աւելի կարեւորութիւն ընծայել է, քան որում Երզնկա- ցոյն վկայութիւնը աշուտի կը ցուցնէ, թէ իւր ժամանակն ընդհանրապէս Մատիսը տապանակի կը կը համարուէր, բայց ոչ թէ միշտ այնպէս հա- մարուած է: Իմանալու համար թէ որ լեւոյ տա- պանակի կը համարուէր, գիմարու ենք մի միայն հնագոյն գրոց վկայութեան՝ որ ըլլան թարգմա- նութիւն կամ սկզբնագիր, զՄատիս Նախիվանսի պատ- մութեան մէջ չեն մտնաներ:

Այն վկայութիւնները, որոնց մէջ Նախիվանսի պատմութեան կրկին աւանդութիւնները հնագոյն հրեայ, յոյն եւ ասորի հեղինակներուն քով ալ կը գտնենք, բարեխոսական — որուն համեմատ՝ տապանը կորստուց լեւոններուն վրայ նստաւ — եւ Ս. Գորգը, որուն համեմատ «ի լեւոնի Արարատայ» հանգչեցաւ (Եւնիւ. Բ. 4) — հետեւեալներն են: 1. Եւսերեսայ Քրտիկոնի թարգմանութիւնը՝ (էջ 36—37). «Եւ ի նաւէն (Քսիսութեայ) ուր (կամ

որ) շոգաւ գաղաթաց ի Հայո, եւ ցայժմ անկա- ինշ ման ի կորստացոյց լեւոնն ի Հայոց աշխարհի ձեռն նշխար տանն, 2. Փ. Բիւզանդ. (Վենետ. 1832) էջ 22. «Չայնա ժամանակա խաղաց գնաց մեծ նախարարն Միւնաթուց (Ս. Յակոբ) ... յիւրմէ քաղաքէ անտի գաւ հասանել ի լեւոնի Հայոց ի լեւան Սարաթուցի՝ ի սահմանս պարսպաւանս աւե- լութեանն՝ ի գաւառն կորստուց ... եւ աղաչէր զԱստուած՝ անանիւ զգրկական տապանն Նախիվանսի լեւոնոյն, զի յայտ լեւոնի հանգեաւ նա ի Նախի- ղեղէն, 3. Պատմութիւն Սորոց Հափսթման (Մ. Խարեհ. Ներքալ., Վենետ. 1865) էջ 300. կորստուց Սորոցի լեւանն կառմամբ Ասորիները կ'ը- անն, որ «ի նաւակն Նախիվանսի հեղեղաց. Եւսոս տա- պանն ի զլուի լեւոնին, որ է Սարաթուց, եւ ընդ մէջ անցեալ սոցոցմանին արգելու գնաւն, եւ ա- նան քաղաքաւեղէն կոչեցաւ Թաւմիսի, այսինքն թէ արդի ուրիշ լեւոն ի տապանն» (Մ. Մարգ. էջ 28—29 եւ հմմտ. Թաւմիսի Մ. Պետր. Գ. 29): 4. Թաւմիս Արարատի (Պետրոս. 1887) էջ 19. «Եւս կատարմանս առանձնային համանիւն ի ծիփա- կան Նախիվանսի տապանն յարեւելոյն ի միջոց աշխարհի՝ հանգեաւ ի լեւոնի կորստուց», 5. Եւնիւց հայերէն թարգմանութիւնն Բ. 4. «Եւ

ի լեւան Սարաթուցի՝ Գաի որ Սարաթուց լեւն է (ա. Փառաւոր էջ 24, առջ 5 վարդի, ի Սարաթուց լիւնի) եւ ոչ երկր, որուն մէջ ըսաւ Սարաթուց. «Սարաթուց լեւոն թարգմանելն չէ (Մարգ. 71): Հայերէնի մէջ նախագ. գաւա, քաղաք, տան, գիւղ, լեւան, եւ նման բառերն քով տեղն կամ տեղական կը գրուի եւ կամ (ընդհան- րապէս նախագ.) անհոլով արտասուի. չ. որ Գաւան Սարաթուց, Փ. Բիւզանդ. 143: Ղաւ. Փարպ. 282, կամ Սարաթուց Գաւան, Գաւանի, եւն: Սարաթուց Սարաթուց — Սարաթուց (ա. վարդ էջ 363) յառաջ կ'ան է: Հմմտ. Մարգ. էջ 84 Եւսոս:

3. Սա իմաստնայն պարսպաւանս տերութեան, բա- ւարդին կորստուց եւ անհաւան բացարձակութիւնը տար- ներէ ի վր ինքն ալ (ինչպէս Մարգ. էջ 84) գործանն հանգչոյց մը գործան է: Բ. որ Փառաւոր կորստուց գաւա- անը կամ Հայաստանի վերաբերեալ ուրիշ ոչ եւ գաւառ մը կը յիշատակէ՝ «գաւառն կորստուցն կամ «գաւառն Արշիվան» եւն բացարձակութեան կը բաւականապէս ա- ւանց անհաւան բացարձակութեան, որ աւելորդ ալ էր, եթէ լեւ- անսինքն միայն ըսէր, թէ այն գաւառը Հայաստանի կամ Հայոց տերութեան կը վերաբերէր: Հոս ալ «ի լեւոնի Հայոց» խոսքը էր բաւար: Բայց ասկէ՛ պարսպաւան տերու- թիւն չկայ: Այլ Սարաթուց նաւանին քաղաքներն միայն մէջ նստող արշիվանի թարգմանց տերութիւն մը միայն կար: Փառաւոր հոս «ի սահմանս պարսպաւանս տերութեան» բացարձակութիւնը կը գործանէ: Եւսոս, համար որ եթէ տա- պանը կորստուց լեւաններն վրայ հանգչեցեմ Սարաթուց նա- հանգին մէջ լիւնու: Գոնէ Սարաթուց ինքնութեան սակ գոնեւոր Հայաստանի մէջ երկիրն ինչու եւ սակ յայտնա- պէս կ'ուզէ բարեխոսականութեան անուրի լեւոնի Ս. Գորց պատմութիւն հետ միասին: Ինչպէս որ յառաջագոյն հիշե- կան աւանդութիւնն (Մարգ. էջ 26, 39) ըսած էր, Արա- րատը կորստուց հետ նշանցեցեմով: Երկու անհաւանութեանց անհաւանութիւնը յետոյ (ժ.Ա. ժ.Բ. դարուն) Հայ մը լեւ- անն է եւ բնականապէս ի նպաստ Ս. Գորց վճռում: (Մար- ց. էջ 91) — Չմե ընդգծելի թէ Բիւզանդայ վերաբերեալ տեղն Սարաթուց անուան հին Բարսպաւան պետութիւնը նշանակէ: Ինչպէս կ'ուզէ Բիւզ. (Եւսերեսայ թարգմանութիւնը):

4. Հմմտ. Նեոսթրիտի Festschrift für Kiepert, էջ 77:

117, 179 եւ Նախիվանսի (ասորիք ընթերց. Նախիվանսի) էջ 56:

5. Ըստ Մովսէսայի հարս. 1880. զ. օր. էջ 265, 4. Հմմտ. Հ. Ղ. Ալեշանի Սիսական (Վենետ. 1893) էջ 497. «Հնագոյն եւ ընտիր օրէջք. Խորհրդոյն եւ այլք գրեթէ ցժի. եւ ցժի գար զրկել միշտ Նախիվանսի, Հմմտ. Կան. Եւս պրկ. Naḫḫūwān, Naḫḫūwān, յուս. Naḫḫūwān առ Պտղոմայ:

նորաւ տապանն է լերինս Արարատայ. և՛ (այլ ըն-
թեցուածք՝ Արարատայ, Արարատայ, յուն. Ἄρα-
τὰ ὄρη τῆς Ἀραράτ), Եթէ այս անէ վկայու-
թիւնները (նոյն իսկ ըստ կարծեաց Մուրադի) —
ուղղակի կամ առուղղակի — յունական կամ ա-
սորական աղբիւրներէ կը բխեն, Հայոց քով Լոհն-
դիցի աղբյւրն զոյցը մ'եղած ըլլալուն մասին կրնայ
կատարութեան առնուիլ միայն խորհեացւոյն
պատմութեան այն տեղը՝ (Ա. Գիրք, ԳԼ. 2, էջ 17.)
ուր կը յիշատակուի նոյն Լոհնդիցի զոյցը: Խորե-
նացի իւր Գորդի, Բանան եւ Դուսիթ (?) անուն
տեղեկատուներուն վրայ յեցեալ կը պատմէ թէ
անոնցմէ միոյ յոյն իմաստնոց՝ աղագը բաժանման
վերայց ըրած մէկ քառակցութիւնն ներկայ դառ-
նուեր է, եւ յոյն միջոցին ասոց մէջէն յաջողակն՝
Ոլլամադիգորուս անուն՝ պայպա խառն է. «Պատմե-
ցից ձեռք ասէ, զոյցս անգիրս յաւանութենէն է
մեզ հասեալ, զոր եւ բազումք ի գեղիկաց զուցեն
մինչեւ ցոյժմ: Մասեան լեւալ գեօրդեպիտայ եւ
զարդաղ նորս, որ այժմ ոչ օւրիք երեւի. յորում
մասին, կարգ լեւալ բանից այսպիսի: Յետ նաւելոյ
Քսիսութեայն է Հայոս եւ դիպիկոյ ցամաքի, գնայ,
ասէ, մի ցորդաց նորս կողցեալն Սիմ ընդ արեւ-
մուտս հիւսիսայ դիտել գերկիրն, եւ դիպեալ գաշտի
միում փաքու առ երկայնաստիւ միով լերամբ,
գետոց ընդ մէջ նորս անցանկելն է կողմանս
Ատրեստանի, գազարէ առ գետովն երկուսնայ
աւաւս, եւ անուանէ յանուն իւր զեղանա Սիմ:՝
եւ գաւառայ անդին յորեւից հարաւոյ, ուստի
եկն: Իսկ ի կրտսերականից որդւոցն նորս Տարբան
անուն, երեսուն ուստերք եւ հնգեօտասան դասե-
րոք եւ նոցին արամիք մեկնեալ ի հօրեն, բնակե-
լանքն է նոյն գետեղբորն, յորոյ անուն եւ զգա-
ւաւն անուանէ Տարբան, եւ գաւառն տեղւոյն ուր
բնակեցանն՝ կոչէ Երօն, զի անդ գաւառիկն
սկիզբն եղեւ բաժանելոյ որդւոց նորս ի նմանէ:
Եւրին գաբեալ եւ առ եղբոր սահմանացն Բաւկ-
արեացոց տակէն բնակել առկա աւաւս. Յնացեալ
եւ մի ոմէ յորդուցն նորս. Բանիկ կողմանք արեւե-
լից Զրուան զՍիմ կոչեն, եւ Զարուանք զգաւաւն

1 Երեմ. Ը. 4 հայ թարգմանիչ չ'ընդունէ նշան-
իւթիւնը եւ հասկնա՞նք: Եւ ինչու որ Արարատ ի թար-
մանն (Երեմ. Եր. 27 թարգմանչի պէս): Յամանի զեպ
Արարտ (այլ ընթերց. Արարատ) յուն. Ἀραράτ անուան-
ութիւնն է, որ Հայոցն ի ամենեկն, եւ Այդարոյն
Յազուն է: Ինչպէս որ Մուրադ էջ 20 փառէ հաստատել
նշանիւս օտար եւ Արարտ, յերկուս Արարատայ Դ. Թա-
գ. 37 (Սուսն): Սերեւս զՔսիսութեայ 1879 էջ 2 եւ 3 (Կրք
անգլ.) եւ (Քսիսնայ արքայէ): Մ. Խորենացի, էջ 22 եւ
23: Իսկ Սարգստ: Հմմտ. Մուրադ էջ 21, 91-92 Ժան. եւ
էջ 102:

2 Սասուն գաւառին մէջ (Ինչո՞ն. էջ 70)՝ Վանայ Զա-
ւան արեւմտեան կողմ: Մովսէս այս լեւալ կ'ընտրէ Եւրի
Սեմ որդւոյն անուան նմանութեան պատճառաւ, զոր բնքը
Սեմ էլ քփոխէ:

3 Ի նոյն փոփոխիւն (?) և՛ նախորդ միայն արտի-
հայոց եւ բացառական կ'աւանդ. եւ ոչ երբեք դարձկանն՝
— փոխի՞նք ի նոյն փոփոխիւն: Եթէ զոյգաւոր պաշտօնութիւն
է՞ պէտք է աս ալ խորհեացւոյ յաղագիւս պատմութեանց
կարգը գտանել: Այսպէս Զան. անգրիկ փիլիսոփայն, եւ նորին
փիլիսոփայն:

անուանեալ ասնն մինչեւ ցոյժմ: Իոյց առաւել
յաճախագոյն հիշենք Արամազնեան ի Նաւագ բամբ
բուսն եւ յերգոց ցոյցն եւ պարուց զայստիկ ասնն
յիշատակալը, և՛ Այս տեղեկութեան մէջ Քսիսու-
թրոս, Սիմ = Սեմ անունները, զՍեմ Զրուանի
հաւասար դնելը, զՏարբան Տարբանով, զԶարուանք
Զրուանով մեկնելը՝ Հայոց ժողովրդական ասան-
դութիւնն մը մասնանշել չ'ընեն, այլ կը ցուցնեն
թէ Մովսէս շինէր կցկցեր է այս պատմութիւնը,
գիտական եղանակաւ: Դաւեւ այն ըսածը թէ
«Հիշենք Արամազնեաց զայստիկ ասնն յիշատակալը»,
անորոշ է, եւ Մովսէսի անվտանգելը ըլլալն աչքի
առնելու ունենալով՝ որ ծանօթ բան է կարելի չէ
ասոցմէ եղբակցութիւնն մը հանել: Եւ նոյն իսկ՝
Եթէ այս զոյցը ժողովրդական հիմ մ'ունենար,
զոր եւ չեմ ընդունիր, այն ատեն ալ այս պատ-
մութեան տեղը Վանայ Ժովուս արեւմտեան եւ հա-
րաւային կողմէն ինչաւ էր. իսկ Քսիսութեայ ցա-
մաք երկուս տեղը Սիմ լեւանս դիրքէն (ա. Խոր.
էջ 80, Արիստ. Լատիկերոս. էջ 93) եւ ձերբոյ-
շեալ վկայութիւններէն դատելով՝ ոչ թէ Այդա-
րատայ Մասիսն է, այլ Կորդուաց երկիրը:

Ուրեքն Ե—Գ դարու հայերէն մատենագրու-
թիւնը Մասիսին տապանակիր լեւ. ըլլալը չի գի-
տեր: Իսկ կըր զԵրէն Մասիսը տապանակիր լեւ.
ի՞րալ, միակ պատճառն է Ս. Գրքը օրէ օր աճած
աղբեցութիւնը, որ կ'ըսէ թէ տապանիչ Արարատայ
= Հայ. Արարատայ լեւաներուն վրայ ինձն է:
Արարատայ լեւանը մէջէն ամենէն նշանակելու ու
բարձրագոյնն էր Մասիս, ըստ հետեւորդի տապանն
անոր վրայ հանգաւ ըլլալուն էր: Եւ երբ միեւ-
նոյն աստեղծը հին հայ. Դաւիթանա՞ն ալ Դաւիթ-
իւնն փոխուեցաւ, որ կրնար առաջին ինչան
նշանակել, ալ շատ դիրքին եր այս քաղաքը կա-
պել տապանին հետ, որուն ինձն տեղը ալ փոխա-
գրուած էր Մասիսի վրայ. ասով զոյցն եւ ասու-
գարանութիւնը կրցան նեցուկ ըլլալ իրարու:

Ինչ որ ալ ըլլայ, ոչ Լոհնդիցի աղբյւրն
զոյցի մը գոյութեան հետք կրնայ ցուցուիլ. եւ
ոչ ալ Դաւիթանա՞ն (եւ նոյն իսկ Դաւիթանա՞ն) (ԱՅՕ-
Բաշիրով) տապանի հանգչելու տեղը նշանակել,
իսկ Զովսեպոս՝ անորոշ կերպով կ'ըսէ, որ տապանը
աշխարհին, ոչ Ἀραράτ նահանգին, ոչ Մասիս
լեւան եւ ոչ ալ Ναοῦσάνα քաղաքին վրայ էր
խօսի. իսկ այն ըսածը՝ թէ Հայք Լոհնդիցի զոյցին
հետ կապ ունեցող տեղ մը (Արօժապիտով) տապա-
նին ինձնու տեղ կը կոչէին, անհիմն կ'ապտուէր: Եւ
ինք իւր աղբիւրը չի յիշեր, եւ մեք պատճառ-
ունենալ կրնայ ընդունելով՝ Եթէ նաեւ Հայ ալ
ըլլար: Վասն զի նոյն իսկ Հայ մը կրնար միով տե-
ղեկութիւն տալ, եւ իրաջ ալ կ'ընէր, Եթէ զԵւս-
իսկնեան «ցամաք երկելու տեղը» մեկնելու ըլլար:

Կ.

1 Հմմտ. Մուրադ էջ 91-92:
2 Այսպէս կրնար Արարատայ Իւնառն գիւղին ա-
նունը (Եղեղն. մ.եւ. 1859, էջ 139, Մուրադ էջ 63) մեկնուիլ
(Իւնառն, Արօժապիտով): Բայց Իւնառնը զիւրը մասնագ
գաւառին մէջ կ'ընդուն, Մասիսին շատ հեռու. և՛ Լոհնդիցի
հետ ամենէն կապ չունի: